

dr Piotr Gryszel

Akademia Ekonomiczna we Wrocławiu

Prezes Koła Przewodników Sudeckich w Jeleniej Górze

dr Zygmunt Kruczek

Instytut Turystyki i Rekreacji AWF w Krakowie

Prezes Polskiej Federacji Pilotażu i Przewodnictwa

RYNEK PRACY PRZEWODNIKÓW I PILOTÓW TURYSTYCZNYCH

Wybrane problemy wykonywania zawodu

1. Pojęcie rynku pracy

Rynek pracy to specyficzny rodzaj rynku ekonomicznego¹, na którym z jednej strony znajdują się poszukujący pracy i ich oferty, a z drugiej strony przedsiębiorcy tworzący miejsca pracy i poszukujący siły roboczej. Może więc mówić, że ofertę pracy w zakresie prowadzenia grup turystycznych i ich obsługi składają przewodnicy i piloci, a miejsca pracy tworzą organizatorzy turystyki lub w wielu wypadkach sami turyści (potrzeba oprowadzenia uzewnętrzniana po przybyciu do miejsca docelowego).

Rynek pracy przewodników i pilotów można zaklasyfikować do różnych rodzajów rynku w zależności od stosowanych kryteriów. Jeżeli weźmiemy pod uwagę kryterium rodzaju dóbr będących przedmiotem obrotu to będzie on typowym **rynkiem usług**. Według kryterium geograficznego możemy mówić zarówno o **lokalnym** charakterze usług, zwłaszcza przewodnickich. Ich usługa dotyczy ściśle określonego miejsca geograficznego, wyznaczonego zakresem uprawnień (przewodnik po mieście, grupie górskiej, regionie, trasie, województwie), ale klientem są osoby przyjezdne – turyści a nie lokalni mieszkańcy. Natomiast usługi pilockie mają charakter nie tylko **krajowy** ale i **międzynarodowy**. Usługa ta świadczona jest na terenie całego państwa jak i w wypadku wyjazdów turystycznych czy pracy rezydenta na całym świecie.

---

¹ Rynek to całokształt transakcji kupna i sprzedaży oraz warunków w jakich one przebiegają. Na rynku konkurencyjnym dokonuje się ustalenia ceny oraz ilości dóbr. To także określona zbiorowość podmiotów gospodarujących zainteresowanych dokonywaniem operacji kupna-sprzedaży określonych dóbr, wartości lub usług. Część zbiorowości reprezentuje podaż (producenti) zaś część popyt (konsumenci). Przeciwwstawienie się popytu podaży w określonym miejscu oraz czasie prowadzi do ustalenia ceny wartości będącej przedmiotem obrotu – sprawia to iż dochodzą do skutku transakcje kupna sprzedaży

Biorąc pod uwagę rynkowe relacje popytu do podaży możemy mówić zarówno o **rynku nabywcy** (organizatorzy turystyki wybierają najbardziej korzystne dla siebie oferty pracy składane przez przewodników i pilotów) albo o **rynku sprzedawcy** (w tym wypadku mała podaż usług stawia w lepszej sytuacji pilotów i przewodników wobec pracodawców).

Kryterium swobody dokonywania transakcji pozwala zakwalifikować rynek pracy przewodników i pilotów do **rynków wolnych**, związanych z swobodą obrotu, podjęcia działalności, ale z ograniczeniami dostępu do poszczególnych rynków międzynarodowych. Możemy jednak mówić tutaj o „szarym rynku” - występuje on wtedy gdy posiadanie reglamentowanych dóbr jest legalne, ale obrót nimi poza wyznaczonym systemem reglamentacji jest zakazany. Tym walorem – dobrem są uprawnienia, a pracę przewodnika czy pilota wykonuje osoba nie mająca stosownych uprawnień. Jest to jeden z ważniejszych problemów, o którym wielokrotnie już pisano².

Kryteria stopnia zorganizowania rynku pozwalają zaliczyć rynek pracy pilotów i przewodników do rynków formalnych a kryterium skali do rynku raczej detalicznego. Charakter transakcji natomiast jednoznacznie wskazuje, że jest to rynek pracy.

2. Popyt na usługi przewodnickie i pilockie

Ofertę pracy dla przewodników turystycznych i pilotów wycieczek tworzą organizatorzy turystyki w odpowiedzi na potrzeby turystów. Dotyczy to zarówno turystów krajowych jak i zagranicznych podróżujących po Polsce i oczekujących na usługi przewodnickie. Natomiast w odniesieniu do pilotów wycieczek mamy do czynienia głównie z zapotrzebowaniem na pracę pilota składanym przez touroperatorów organizujących wyjazdy Polaków za granicę i recepcję turystów zagranicznych w Polsce.

Należy zaznaczyć także, iż znaczącą grupą zgłaszającą zapotrzebowanie na usługi przewodnickie są instytucje i podmioty organizujące imprezy turystyczne z pominięciem biur podróży. Są to głównie szkoły, zakłady pracy, organizacje społeczne, a także obiekty hotelarskie pragnące poszerzyć swą ofertę o organizowanie wycieczek z przewodnikiem po okolicy. Należy zaznaczyć również, że działalność ta wykonywana jest często na granicy prawa bez poszanowania przez zamawiającego usługę przewodnicką zapisów ustawy o usługach turystycznych. W przypadku usług pilotażu zjawisko składania zamówień z

---

² porównaj: Kruczek Z., *Przewodnictwo i pilotaż w Polsce. Główne problemy środowiska i zawodu. W: Pilotaż i przewodnictwo – nowe wyzwania. Materiały z II Forum Pilotażu i Przewodnictwa, Proksenia, Kraków 2006;* Janicka H., *Aktualne problemy pilotażu i przewodnictwa. W: Pilotaż i przewodnictwo w krajach UE, Materiały z III Forum Pilotażu i Przewodnictwa, Proksenia, Kraków 2007*

pominięciem biur podróży jest znacznie rzadsze – głównie zamówienia takie składają parafie i związki wyznaniowe organizujące wyjazdy pielgrzymkowe.

Trudno oszacować jest rozmiary popytu na usługi przewodnickie i pilotażu, tak w skali globalnej, jak i w odniesieniu do poszczególnych rodzajów przewodnictwa. Z doświadczeń własnych autorów oraz obserwacji rynku można oszacować, że blisko połowa zleceń na usługi przewodnickie składana jest z pominięciem biur podróży. Punktem wyjścia może być analiza rozmiarów i struktury ruchu turystycznego.

W 2006 r. wg danych Instytutu Turystyki³ ponad 15 mln Polaków w wieku ponad 15 lat uprawiało turystykę za granice lub w obrębie kraju; w tym 13 mln w kraju a 4,5 mln za granicą. Do tego trzeba dodać jeszcze 3 mln młodocianych (do 14-tego roku życia) turystów.

Podróże krajowych Polaków w wieku 15 i więcej lat z co najmniej jednym noclegiem zanotowano w 2006 r. 38,5 mln. Około 60 % stanowiły podróże krótkookresowe, czyli trwające mniej niż pięć dni.

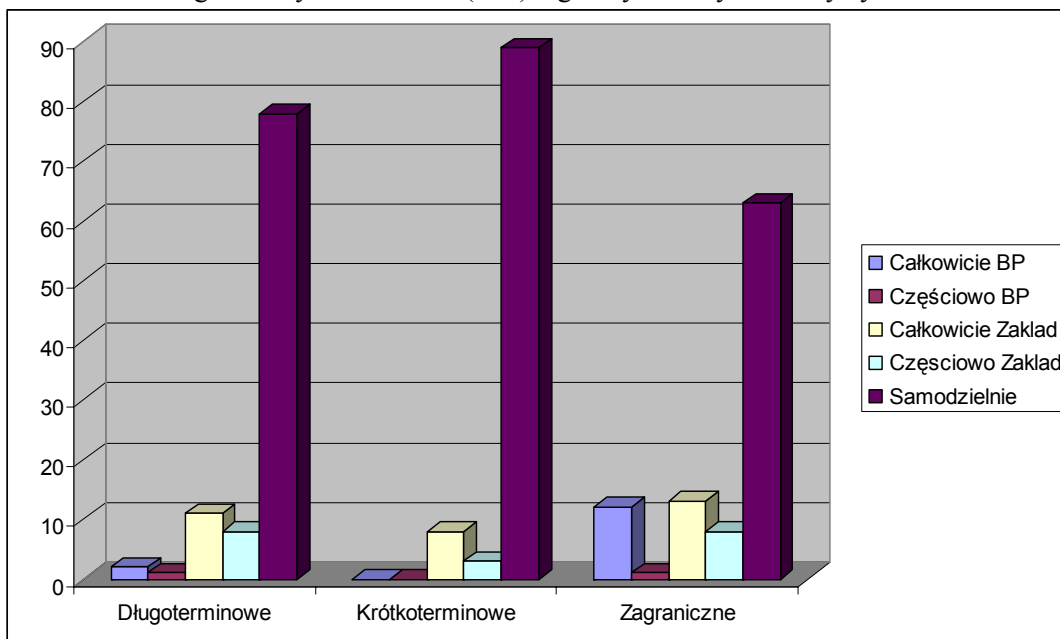
W 2006 r. wzrosła o 20 % liczba wyjazdów zagranicznych, spadło jednak zainteresowania usługami biur podróży, szczególnie wyjazdami organizowanymi przez nie w całości - w 2005 r. stanowiły one 16 %, w 2006 r. - 12 %. Wiąże się to m.in. z rosnącą liczbą tanich połączeń lotniczych - w 2005 r. ruch pasażerski w portach lotniczych wzrósł o 30,2 %, w 2006 r. o dalsze 33,6 % - oraz poprawą standardu i dostępności bazy noclegowej rezerwowanej osobiście. W 2006 r. przyjechało do Polski 15,7 mln turystów (o 3 % więcej niż przed rokiem).

Oczywiście, globalne liczby nie przekładają się na proporcjonalnie na popyt na usługi przewodnickie i pilockie. Potrzebne jest określenie jaką część ruchu turystycznego stanowi turystyka zorganizowana, realizowana z zaangażowaniem biur podróży czy zakładów pracy z zatrudnianiem przewodników i pilotów wycieczek.

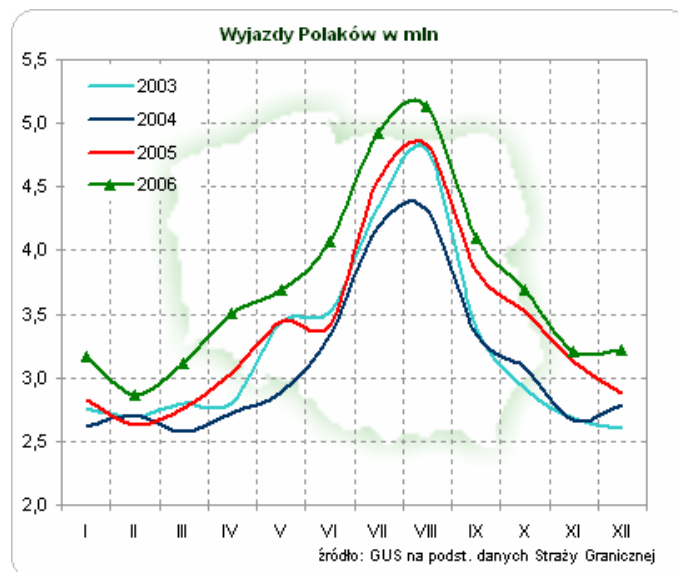
³ *Podróże Polaków w 2006 r. Podstawowe wyniki badań. Ministerstwo Gospodarki i Instytut Turystyki, opracował J. Łaciak. Warszawa 2007 (www.intur.com.pl)*

Ryc. 1. Sposób organizacji krajowych podróży długookresowych i krótkookresowych oraz zagranicznych w 2006 r. (w%) wg danych Instytutu Turystyki

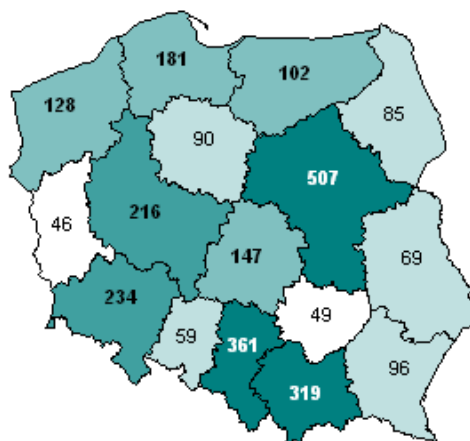
Ryc. 1. sugeruje, że Polski turysta jest bardzo samodzielny, zwłaszcza w krótkoterminowych wyjazdach. Tylko około 10% ruchu krótkoterminowego występuje w formach zorganizowanych. zdecydowanie bardziej zorganizowane są wyjazdy zagraniczne naszych rodaków – tutaj udział biur podróży i zakładów pracy sięga prawie 40%. Tworzy to znaczny, zwłaszcza w sezonie letnich wyjazdów „do ciepłych krajów” poważny ilościowo rynek pracy dla pilotów wycieczek. Ten sezon letni co prawda się wydłuża (rysunek 2) ale dominują wyjazdy od maja do połowy września – wtedy to zapotrzebowanie na pilotów i pilotów – rezydentów jest ogromne i bardzo często brak dyspozycyjnych osób.

Ryc. 2. Wyjazdy z Polski według miesięcy

Źródło www.intur.com.pl

Ofertę pracy dla przewodników i pilotów tworzą głównie organizatorzy turystyki zwani popularnie biurami turystycznymi. W Centralnej Ewidencji Organizatorów Turystyki i Pośredników Turystycznych zarejestrowanych było pod koniec 2006 r. 2688 organizatorów lub pośredników turystycznych (z agentami będzie ponad 5000 wpisów do ewidencji).

Ryc. 3. Rozmieszczenie biur podróży wg województw w 2006r.

Źródło www.intur.com.pl

Obserwuje się duże zróżnicowanie w rozmieszczeniu terytorialnym jednostek. Największa koncentracja podmiotów turystycznych występuje na terenie województw o dużym potencjale wyjazdowym mieszkańców i atrakcyjnych walorach turystycznych. Najwięcej biur podróży funkcjonuje na terenie województwa mazowieckiego (507 podmiotów, co stanowi 18,9% wszystkich podmiotów turystycznych, które posiadają zezwolenie na prowadzenie

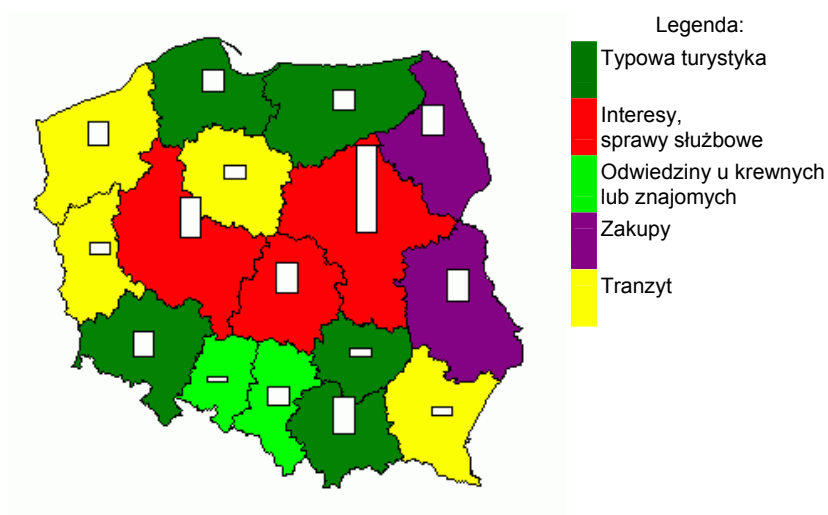
działalności). Dominująca pozycja tego województwa wynika z tego, że wiele biur podróży otwiera swoje przedstawicielstwa w Warszawie, nawet wtedy, gdy prowadzą działalność w innym mieście. Drugim województwem pod względem liczby podmiotów turystycznych jest województwo śląskie (361 podmiotów, czyli 13,4% ogółu), kolejne miejsca zajmują województwa małopolskie, dolnośląskie i wielkopolskie. W tych pięciu czołowych województwach działa 61% wszystkich biur podróży. Najmniej podmiotów turystycznych funkcjonuje w województwach: opolskim, świętokrzyskim i lubuskim.

Powyższa analiza wskazuje na geograficzne zróżnicowanie rynku pracy dla przewodników turystycznych i pilotów wycieczek.

Turystyka przyjazdowa do Polski tworzy rynek pracy zarówno dla przewodników jak i dla pilotów wycieczek. Do Polski w 2006 r. przyjechało 15,7 mln turystów zagranicznych. Rozmieszczenie i strukturę tego ruchu wg celów podróży i stopnia zorganizowania przedstawiają ryc. 3 i 4.

Na podstawowe segmenty turystyki przyjazdowej składają się: biznes i sprawy służbowe (ok. 4,2 mln przyjazdów w 2006 roku), turystyka i rekreacja (3,2 mln, mniej niż w 2005 roku), odwiedziny u krewnych lub znajomych (2,8 mln). Specyficzną cechą turystyki przyjazdowej do Polski jest znaczny udział podróży tranzytowych (2,5 mln) i przyjazdów na zakupy (2 mln). Obie ostatnie kategorie wykazały w 2006 roku wzrost, co wpłynęło na skrócenie średniej długości pobytu. Największy rynek pracy dla przewodników i pilotów tworzony jest w województwach o dominacji turystycznych motywów przyjazdu (turystyka typowa), pozostałe rodzaje motywów są drugorzędne do powstania potrzeby na usługi przewodnickie i pilockie. To województw z typową turystyką należą: małopolskie, dolnośląskie. Warto podkreślić, że obserwujemy w stosunku do turystyki zagranicznej przyjazdowej wzrost odsetka turystów korzystających z usług biur podróży oraz uczestników turystyki wypoczynkowo-rekreacyjnej w rejonach o walorach krajobrazowych i przyrodniczych (pobyty w rejonach górskich, pojeziernych i nad morzem).

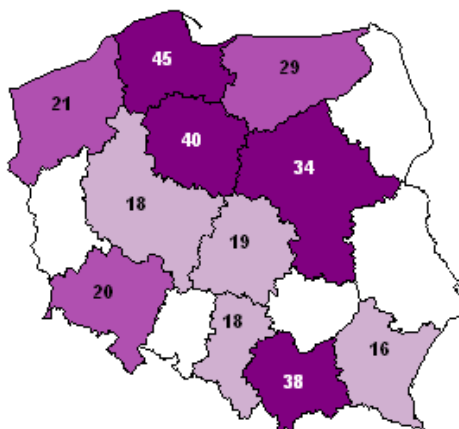
Ryc. 4. Przyjazdy turystów zagranicznych do Polski w 2005 roku według odwiedzanych województw i głównych celów pobytu

Źródło: badania i oszacowania Instytutu Turystyki; www.intur.com.pl

Natomiast najwięcej turystów zagranicznych korzystających z usług biur podróży odnotowano w 2006 r. w woj. pomorskim kujawsko-pomorskim, małopolskim i mazowieckim.

Ryc. 4
5. Korzystający z usług biur podróży lub rezerwacji

Źródło: badania i oszacowania Instytutu Turystyki; www.intur.com.pl

3. Podaż usług przewodnickich i pilockich w Polsce

Teoretycznie podaż usług przewodnickich i pilockich powinna iść w parze z liczebnością i rozmieszczeniem kadr przewodników i pilotów. Środowisko pilotów i przewodników jest znaczne, ale zróżnicowane i zdeintegrowane. O wielkości środowiska świadczy liczba wydanych uprawnień. Do końca 2004 r. wydano:

- prawie 30 000 uprawnień pilockich;
- ponad 16 400 uprawnień przewodnickich (w tym 6200 terenowych, 4500 górskich i 3850 miejskich).

Nawet jeżeli weźmiemy pod uwagę to, że osób fizycznych posiadających uprawnienia będzie mniej – gdyż wielu przewodników może być również pilotami a jedna osoba może posiadać kilka uprawnień przewodnickich – to liczące kilkadziesiąt tysięcy osób środowisko jest zbiorowością liczną i stanowiącą ważne ogniwo w systemie obsługi ruchu turystycznego. Mimo powstawania od lat 80. lokalnych stowarzyszeń przewodnickich (np. Warszawskie Stowarzyszenie Przewodników im. A. Jarzębskiego, Guide Cracow, Barbakan, Renesans czy wielu innych), nadal najwięcej przewodników zrzeszonych jest w strukturach PTTK. Organizacja przewodnictwa w PTTK wykazuje dużą spójność nawiązujących do ukształtowanych historycznie form. Prawie 60% stanu przewodników działa w strukturach PTTK, na które składa się:

- 6 oddziałów przewodnickich,
- 224 koła przewodnickie,
- 8300 przewodników.

Najwięcej przewodników PTTK zarejestrowanych jest na terenie woj. śląskiego, małopolskiego i dolnośląskiego.

Poza strukturami PTTK oraz stowarzyszeniami przewodników działają liczne biura usług przewodnickich. Przewodnicy, podobnie jak i piloci, mogą również świadczyć usługi jako osoby fizyczne.

Znacznie mniejszy stopień zorganizowania cechuje środowisko pilotów wycieczek. Formą zrzeszania pilotów w minionym okresie Polski Ludowej było tworzenie Klubów Pilota Wycieczek Zagranicznych działających przy przedsiębiorstwach turystycznych zatrudniających pilotów, np. PBP „Orbis”, BP „Almatur”, BP „Juventur”. Z czasem większość tych klubów przestała działać, niektóre z nich przekształciły się w stowarzyszenia pilotów wycieczek. Po wejściu w życie ustawy o usługach turystycznych oraz ustawy o stowarzyszeniach nastąpił proces powstawania regionalnych stowarzyszeń pilotów wycieczek

(np. Dolnośląskie, Poznańskie, Małopolskie, w Warszawie, ale i zorganizowanych w formie Pomorskiego Centrum Pilotażu i Przewodnictwa, Klubu Kadry Turystycznej w Toruniu, czy Klubu Pilotów działających przy Izbach Turystycznych (np. w Łodzi). Formą integracji pilotów wycieczek jest powołanie Polskiej Federacji Pilotażu i Przewodnictwa we wrześniu 2004 r., działającej jako stowarzyszenie regionalnych stowarzyszeń. Zarówno PTTK, jak i Polska Federacja Pilotażu i Przewodnictwa podejmują działania mające na celu integrację środowiska przewodników i pilotów oraz doskonalenie systemu przewodnictwa pilotażu w Polsce.

4. Wybrane cechy rynku pracy przewodnickiego i pilockiego

Warunki wynagradzania

Wynagradzanie za wykonywaną pracę różni się w odniesieniu do rozpatrywanych dwóch grup zawodowych – pilotów i przewodników. W tym przypadku sytuacja w obszarze przewodnickim jest dużo lepsza. Biura obsługi ruchu turystycznego mają wypracowane stawki, uzależnione od czasu pracy, miejsca, pracy, używanego języka (obcy czy polski). Stawki te różnią się w skali kraju, w zależności od rangi miasta czy terenu. Zrozumiałe, że na terenach atrakcyjnych są one wyższe. Bywa też, że wysokość wynagrodzenia jest indywidualnie negocjowana w zależności od stopnia trudności grupy.

Piloci wycieczek niestety nie mają wypracowanego żadnego systemu wynagradzania. Jeśli do tego dołożyć nadprodukcję pilotów i znacznie niższy stopień zrzeszenia w grupie zawodowej to powstaje już całkowite zamieszanie, nieporozumienia i nieprawidłowości. Niestety rynek pracy psują sami piloci, którzy chcąc wyjechać za wszelką cenę godzą się na warunki nieprzyzwoicie niekorzystne. Organizatorzy turystyczni skwapliwie to wykorzystują, choć na szczęście rośnie odsetek biur podróży, które mają świadomość, że za dobrą pracę należy się dobra zapłata, a dobry pilot jest dla organizatora wręcz bezcenny, czego – jak się wydaje – tłumaczyć nie trzeba. Wynagrodzenie pilota stanowi znikomy procent w kosztach całej grupy i tzw. oszczędności w tej sferze obracają się przeciwko organizatorom. Oczywiście chodzi tu o dobrych pilotów⁴.

---

⁴ Janicka H., *Aktualne problemy pilotażu i przewodnictwa. W: Pilotaż i przewodnictwo w krajach UE, Materiały z III Forum Pilotażu i Przewodnictwa, Proksenia, Kraków 2007*

Warunki pracy

Obserwuje się duże zróżnicowanie warunków pracy. Zasadne jest określenie minimum płacy i warunków pracy zwłaszcza dla pilotów. Konieczne jest ograniczenie wielkości grup, troska o zdrowie, nasze gardła. Wskazane wsparcie techniczne przez pracodawcę (systemy nagłośnienia). Obserwuje się przemęczenie pilotów pracujących całą dobę, pracy towarzyszy stres potęgowany przez roszczeniowo nastawionych turystów. A od pracy pilota czy przewodnika zależy najbardziej ocena imprezy i zarazem organizatora. Zatem interesem organizatora jest tworzenie odpowiednich warunków pracy dla kadry zatrudnionej w bezpośredniej obsłudze ruchu turystycznego.

Jakość pracy pilotów i przewodników często jest krytykowana w prasie i innych mediach. Na ocenę pracy pilotów i przewodników wpływ mają jednak różne czynniki. Nie wszystko zależy od samych pilotów. Często występuje niedostatek profesjonalnego przygotowania oferty przez organizatora; dużo tu przypadkowości, niestaranności, improwizacji i braku wyobraźni. Często jest to stawianie pilota przed zadaniem niewykonalnym. Z drugiej strony pracodawca – świadomy swoich ambicji konkurowania jakością na rynku zaniedbuje kontrolę przygotowania pilota i przewodnika do wykonania zlecenia. Jako formę rywalizacji o laur najlepszego i premiowanie dobrej pracy PFPiP organizuje konkurs na pilota roku, w skali regionalnej mamy do czynienia z konkursami na najlepszego przewodnika, np. po Krakowie, Warszawie, Gdańsku.

Polskim problemem pilotów i przewodników jest niewystarczająca znajomość języków obcych. Pokazują to wyraźnie dane statystyczne. Na 27 tys. zarejestrowanych pilotów potwierdzoną znajomość języka angielskiego ma 10%, a na pozostałe języki przypada kolejne 10%, w sumie zaledwie 20% pilotów wykazuje znajomość języków obcych. Zakładając nawet pewne przekłamania w rejestrach, a mianowicie sporny odsetek osób zarejestrowanych, ale zawodowo nieczynnych, bądź znajomość języka niepotwierdzoną, to i tak skala zjawiska jest bardzo duża. Ilość zarejestrowanych świadczy też o nadprodukcji pilotów, ilość a nie jakość. Nieco lepiej sytuacja wygląda w grupie przewodnickiej. Na ok. 3100 zarejestrowanych, 12% deklaruje znajomość języka angielskiego, 18% włada innymi językami obcymi, czyli łącznie 30% ma zadeklarowaną znajomość języka obcego⁵

---

⁵ Janicka H., *Aktualne problemy pilotażu i przewodnictwa. W: Pilotaż i przewodnictwo w krajach UE, Materiały z III Forum Pilotażu i Przewodnictwa, Proksenia, Kraków 2007*

5. Ochrona rynku pracy przewodników i pilotów

W wielu miastach i regionach, w których istnieje obowiązek zatrudnienia przewodnika z uprawnieniami do prowadzenia wycieczek, mamy do czynienia z grupami turystów oprowadzanych przez osoby przypadkowe. Czasem wynika to z oszczędności organizatora, czasem z aktywności osób udających przewodników. Również obowiązki pilota wycieczek często organizator wyjazdu powierza znajomym, krewnym, nie mającym stosownych kwalifikacji do pilotowania grupy. Tymczasem przewodnicy i piloci, którzy inwestowali w swoje szkolenie, zdali trudne egzaminy, nie dostają zleceń. Mówimy zatem o tzw. szarej strefie (lepiej używać termin „szary rynek”) w przewodnictwie i pilotażu. Jej eliminacja wymaga wypracowania systemu kontroli uprawnień. W wielu miastach (Kraków, Gdańsk, Wrocław) od kilku lat stowarzyszenia przewodnickie wraz z samorządem terenowym i służbami porządkowymi (straż miejska, policja) prowadzą kontrolę uprawnień. Uprawnienia pilotów wycieczek sprawdzane są także przez Inspekcję Transportu Drogowego. Wiele jeszcze formalnych i organizacyjnych problemów niesie ze sobą ta forma ochrony zawodu pilota i przewodnika. Należy także zauważyć, iż regulacje prawne zawarte w ustawie o usługach turystycznych a dotyczące zasad kontroli uprawnień przewodnickich i pilockich nie są w pełni precyzyjne i skuteczne. Osoba imiennie upoważniona przez marszałka województwa do kontroli uprawnień przewodnickich i pilockich może sprawdzić tylko posiadanie przez osobę wykonującą takie czynności odpowiednich uprawnień oraz ocenić zakres merytoryczny przekazywanych informacji. Nie ma ona natomiast możliwości sprawdzenia, czy osoba ta jest tą za którą się podaje, np. czy identyfikator nie jest sfalszowany⁶ oraz w przypadku odmowy okazania posiadanych uprawnień nie ma możliwości zatrzymania takiej osoby. W tym przypadku występuje konieczność ścisłej współpracy z policją czy strażą miejską. Nie zawsze jest to jednak możliwe, np. w przypadku wycieczki górskiej.

W kręgach działaczy społecznych, szczególnie PTTK, stawiana jest natomiast teza o zbędności regulacji prawnej przewodnictwa czy pilotażu i swobodzie wykonywania takich zadań przez wszystkich, którzy czują się na siłach. Próba kontroli wycieczek komentowana jest historycznie jako wprowadzanie „państwa policyjnego”. Należy jednak właściwie adresować argumenty – aktyw społeczny PTTK nie ma ograniczeń w organizacji imprez dla

---

⁶ Nie ma możliwości poproszenia o okazanie dowodu osobistego.

swoich członków i znajomych, przepisy o konieczności zatrudnienia przewodnika czy pilota dotyczą turystyki komercyjnej.

Pewną formą ochrony zawodu pilota wycieczek jest batalia o powierzanie funkcji rezydenta pilotom. Rezydent od lat kojarzony był z osobą o najwyższych umiejętnościach i dużym doświadczeniu. Ustawa o usługach turystycznych, która nie doprecyzowała tej funkcji otworzyła pole do różnego rodzaju nadużyć. Dla środowiska pilotów jest sprawą ważną, aby pilotem rezydentem mogła zostać tylko osoba posiadająca uprawnienia pilota wycieczek, a ponadto odpowiednie przeszkolenie specjalistyczne. W zakresie zatrudniania pilotów rezydentów pojawia się chyba najwięcej nieprawidłowości. Skutkuje to też najwyższą liczbą skarg na pracę pilotów rezydentów, którzy wykonują to zajęcie bez odpowiedniego przygotowania. Są to najczęściej ludzie młodzi, niedoświadczeni, co wykorzystuje się przy nieuczciwym zatrudnieniu, często niezgodnie z prawem, nie wywiązując się z obowiązku wypłacania odpowiedniego wynagrodzenia. Pilot rezydent zbyt często kojarzy swoją pracę tylko z wysokością prowizji od sprzedanych imprez fakultatywnych. Powinien być w sposób szczególnie przygotowywany do tej pracy z uwzględnieniem podmiotowości a nie przedmiotowości swojego zajęcia. W ramach projektu „Turystyka wspólna sprawa” zostało zorganizowane szkolenie pilotów-rezydentów z wykorzystaniem środków EFS.

6. Badania nad rynkiem pracy przewodników i pilotów, jakością usług i warunkami pracy

Raport K. Podemskiego

W 2005 r. znany socjolog K. Podemski przeprowadził obszerne badania w środowisku przewodników i pilotów⁷. Interesująco przedstawiają się wypowiedzi respondentów odnośnie poszukiwania i podejmowania pracy. Niemal połowa badanych osób z uprawnieniami przewodnika i jedna trzecia osób z uprawnieniami pilota deklaruje, że uzyskiwała pracę w zawodzie tak często, jak tylko chciała. Co dziesiąta osoba z uprawnieniami pilota i co piąta z uprawnieniami przewodnika nigdy nie próbowała uzyskać pracy ani w zawodzie pilota, ani w zawodzie przewodnika. Co dziesiąta osoba z uprawnieniami pilota i jedynie niespełna 1,5% osób z uprawnieniami przewodnika deklaruje, że nigdy nie uzyskało pracy, choć starało się o nią.

---

⁷ Krzysztof Podemski – *Polscy piloci i przewodnicy o sobie w dobie wejścia Polski do Unii Europejskiej*. W: *Pilotaż i przewodnictwo – nowe wyzwania. Materiały z II Forum Pilotażu i Przewodnictwa, Proksenia, Kraków 2006*.

Z badań K. Podemskiego wynika, że w przeciągu ostatnich dwunastu miesięcy 44% pilotów i 21% przewodników nie pracowało w zawodzie ani jednego dnia. Największa grupa, licząca około jednej trzeciej badanych, pracowała krócej niż 15 dni. Dłużej niż dwa tygodnie pracowało jedynie 28% pilotów i 47% przewodników. Liczba grup obsługiwanych przez pilotów w kraju (56% nie obsłużyło ani jednej) i zagranicą (69% nie obsłużyło ani jednej) jest podobna. Jedynie 24% przewodników turystycznych nie obsłużyło w ostatnich dwunastu miesiącach ani jednej grupy w kraju.

Oceniono również współpracę z organizatorami turystyki. Turoperatorzy i szkoły, w dalszej kolejności zaś zakłady pracy i kościoły, to najczęstszy partnerzy pilotów i przewodników. Z reguły badani współpracowali maksymalnie z trzema turoperatorami. Współpracę ta oceniają średnio na *cztery z minusem*.

Najczęstsze formy współpracy pilotów i przewodników z klientami to umowy o dzieło lub umowy zlecenia oraz tzw. „dogadanie się”. Dochody z pracy w tych zawodach osiągame przez pracujących w ostatnich 12 miesiącach wynosiły z reguły mniej niż 10% ich całkowitego rocznego dochodu. Zarówno piloci, jak i przewodnicy, największą część rocznych dochodów wypracowali w maju i czerwcu oraz lipcu i sierpniu, a najmniejszą w grudniu i styczniu.

Badania P. Gryszela

W 2006 roku badania nad jakością usług przewodnika i pilota przeprowadził P. Gryszel⁸. Celem badań było wskazanie roli przewodników turystycznych i pilotów wycieczek w bezpośredniej obsłudze ruchu turystycznego oraz analiza problemów związanych z ich kształceniem i wykonywaniem zawodu.

Zadania przewodnika turystycznego zostały określone w ustawie o usługach turystycznych dość lakonicznie. Zgodnie z art. 20 ustawy do zadań przewodnika turystycznego należy oprowadzanie wycieczek oraz fachowe udzielanie ich uczestnikom informacji o kraju, odwiedzanych miejscowościach, obszarach i obiektach. Podstawowym zadaniem przewodnika jest zatem fachowa realizacja części krajoznawczej programu imprezy turystycznej określonej w umowie z biurem podróży. Należy jednak zaznaczyć, że zadania przewodnika turystycznego mają znacznie szerszy charakter. Przewodnik, szczególnie górski, jest bowiem odpowiedzialny za bezpieczeństwo powierzonej mu grupy, często także

---

⁸ W artykule zaprezentowano wyniki badań oceny usług przewodników i pilotów wycieczek przeprowadzonych wśród 350 turystów uczestniczących w wycieczkach organizowanych przez biura podróży w Karpaczu i Szklarskiej Porębie do Pragi, Drezna, Saskiej Szwajcarii, Czeskiego Raju, Skalnych Miast w Adršpachu i wędrowek po Karkonoszach.

obsługując grupy turystów zagranicznych pełni rolę tłumacza. Niejednokrotnie także biura podróży powierzają przewodnikom zadania pilota wycieczek.

Natomiast zadania pilota wycieczek określone w art. 20 ustawy o usługach turystycznych to m.in. sprawowanie, w imieniu organizatora turystyki, opieki nad uczestnikami imprezy turystycznej w niezbędnym zakresie, wynikającym z charakteru imprezy, czuwanie nad sposobem wykonywania usług świadczonych na rzecz uczestników podczas imprezy oraz przyjmowanie od nich reklamacji dotyczących świadczonych im usług, a także reprezentowanie organizatora turystyki wobec kontrahentów świadczących usługi w trakcie trwania imprezy.

Należy zaznaczyć, że bardzo często od pilotów wycieczek wymagane jest wykonywanie zadań nie określonych jednoznacznie w ustawie tj.:

- pełnienie roli tłumacza podczas wykonywania usług przewodnickich przez przewodników nie znających języka polskiego oraz na życzenie klientów nie znających języków obcych,
- pełnienie roli przewodnika i udzielanie informacji krajoznawczych podczas przejazdów oraz gdy nie wynajęto miejscowego przewodnika.

Z przeprowadzonych badań wynika, że znacząca część turystów nie wie czym różni się funkcja pilota wycieczek od funkcji przewodnika przypisując zadania pilota przewodnikowi i odwrotnie. Wyniki badań zaprezentowano w tab. 1.

Tab. 1. Zadania przewodników i pilotów wycieczek w opinii turystów

Zadanie	Przewodnik	Pilot wycieczki
Przekazywanie informacji o mieście/regionie	70%	30%
Oprowadzanie po obiektach turystycznych	75%	25%
Zakup biletów do zwiedzanych obiektów	50%	50%
Podział pokoi na miejscu noclegu	30%	70%
Zapewnienie posiłków	40%	60%
Odpowiednie zaplanowanie trasy przejazdu	65%	35%
Przyjmowanie reklamacji na jakość świadczonych usług	15%	85%

Źródło: Badania własne

Ocena pracy przewodników turystycznych i pilotów wycieczek w opinii turystów.

Zadania jakie wykonują przewodnik turystyczny i pilot wycieczek oraz wymagania jakie są stawiane przed kandydatami na przewodników i pilotów sprawiają, że aby profesjonalnie wykonywać ten zawód należy posiadać określone umiejętności i predyspozycje

psychofizyczne. Nie wszystkie one mogą być umiejętnościami wyuczonymi. Część powinna mieć charakter cech wrodzonych, które mogą podlegać tylko ciągłemu doskonaleniu. Na podstawie przeprowadzonych badań określono cechy i umiejętności jakie powinni posiadać przewodnicy i piloci wycieczek oraz określono wymagania jakie w stosunku do nich mają turyści. Następnie turyści dokonali oceny tych umiejętności. Wyniki przeprowadzonych badań zaprezentowano w tab. 2.

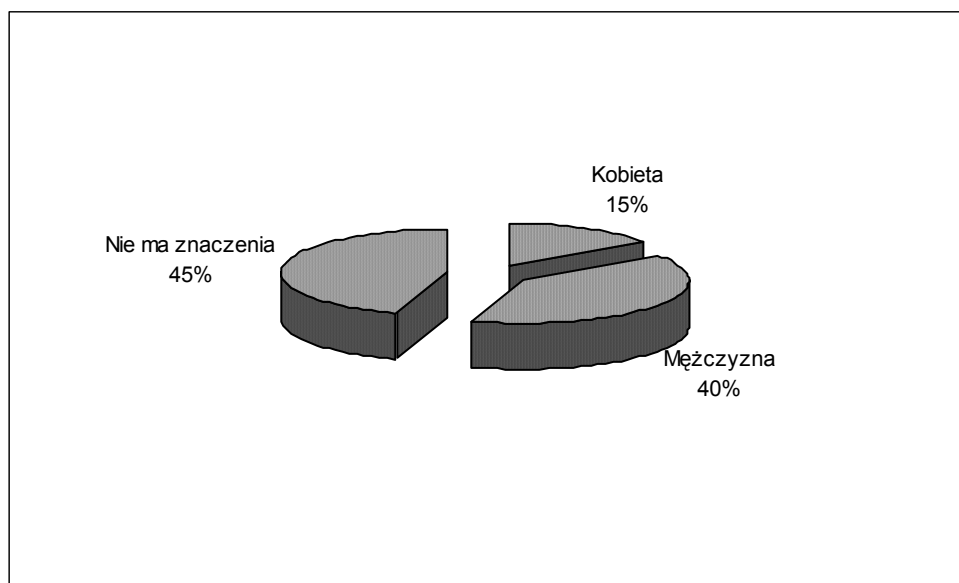
Tab. 2. Ocena cech i umiejętności przewodników i pilotów wycieczek

Cecha – umiejętność przewodnika i pilota wycieczek	wymagania ocena						wymagania ocena
		1	2	3	4	5	
1. duża wiedza ogólna i specjalistyczna,	niskie						wysokie
2. perfekcyjna znajomość topografii regionu, miasta,	niskie						wysokie
3. kultura osobista,	niskie						wysokie
4. wszechstronność zainteresowań	niskie						wysokie
5. umiejętność nawiązywania kontaktu,	niskie						wysokie
6. umiejętność wysławiania się,	niskie						wysokie
7. właściwy stosunek i szacunek do turystów,	niskie						wysokie
8. znajomość języka obcego	niskie						wysokie
9. rzetelne podejście do pracy i właściwy do niej stosunek (obiektywizm),	niskie						wysokie
10. umiejętność sugestywnego oddziaływania na turystę - zachęcenie do uprawiania turystyki,	niskie						wysokie
11. optymizm życiowy, pogoda ducha,	niskie						wysokie
12. opanowanie w działaniu,	niskie						wysokie
13. umiejętność różnicowania i selekcji podstawowych informacji,	niskie						wysokie
14. unikanie upiększeń i prostota przekazywania informacji,	niskie						wysokie
15. cierpliwość,	niskie						wysokie
16. punktualność,	niskie						wysokie
17. umiejętność wzbudzania zaufania,	niskie						wysokie
18. stanowczość w podejmowaniu decyzji,	niskie						wysokie
19. zorganizowanie w wykonywaniu obowiązków – sprawny zakup biletów, podział noclegów	niskie						wysokie
20. umiejętność udzielania pierwszej pomocy	niskie						wysokie
21. umiejętność rozwiązywania konfliktów w grupie,	niskie						wysokie
22. schludny wygląd, dobra prezencja.	niskie						wysokie
—		Ocena pracy		.....		Wymagania	

Źródło: Badania własne

Spośród cech i umiejętności przewodników i pilotów wycieczek najniżej w stosunku do wymagań oceniono umiejętność różnicowania i selekcji podstawowych informacji oraz unikanie upiększeń i prostotę przekazywania informacji. Wynika z tego, że znaczna część przewodników i pilotów wycieczek chcąc pochwalić się posiadaną wiedzą nie potrafi

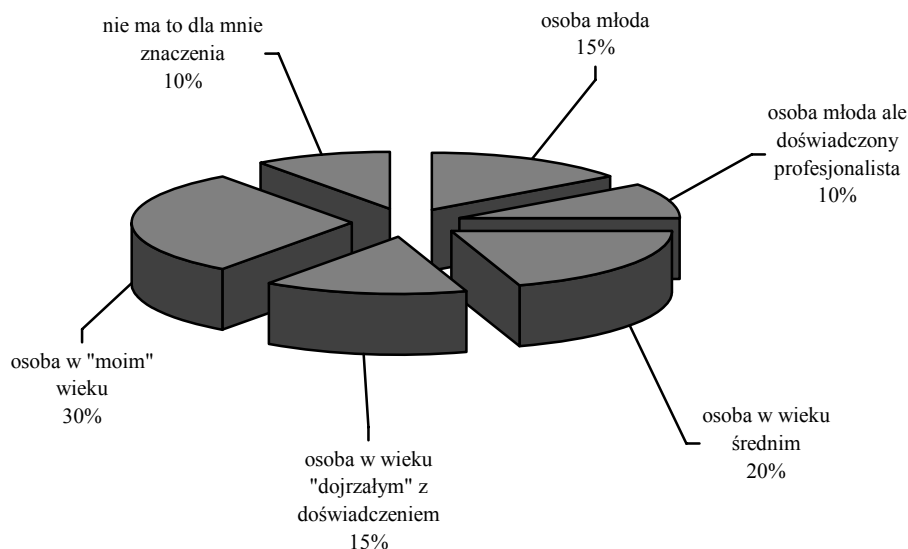
dostosować jej przekazywania do oczekiwań turystów, co w konsekwencji może prowadzić do zanudzenia odbiorcy. Inne cechy i umiejętności, które najczęściej nie spełniały wymagań turystów to m.in.: mała wiedza ogólna i specjalistyczna, słaba znajomość topografii regionu, miasta⁹, niewłaściwy stosunek i brak szacunku do turystów, nierzetelne podejście do pracy i niewłaściwy do niej stosunek (brak obiektywizmu), słaba znajomość języków obcych, brak cierpliwości i umiejętność rozwiązywania konfliktów w grupie, niezorganizowanie w wykonywaniu obowiązków, czy słaba umiejętność udzielania pierwszej pomocy. Natomiast cechy pozytywnie oceniane przez turystów to wszechstronność zainteresowań, umiejętność nawiązywania kontaktu z grupą, opanowanie w działaniu i stanowczość w podejmowaniu decyzji oraz schludny wygląd i dobra prezencja. Wśród badanych turystów 40% stwierdziło, że ich zdaniem do pracy jako pilot wycieczek lub przewodnik bardziej nadają się mężczyźni, jednocześnie 45% badanych stwierdziło, że ich zdaniem płeć nie ma znaczenia przy wykonywaniu tych zawodów (wyniki zaprezentowano na ryc. 5.).

Ryc. 6. Osoby predystynowane do wykonywania zadań przewodnika i pilota wycieczek
Źródło: Badania własne

Równocześnie ankietowani stwierdzili, że w roli przewodnika lub pilota wycieczek najchętniej widzieliby osobę w „swoim” wieku (30% badanych) lub osobę w wieku średnim (20% badanych). Tylko dla 10% badanych wiek przewodnika nie miał znaczenia. Wyniki badania zaprezentowano na ryc. 6.

⁹ W tym przypadku negatywne uwagi dotyczyły głównie pilotów wycieczek. Przewodnicy oceniani byli znacznie lepiej.

Ryc. 7. Preferencje wieku przewodników i pilotów wycieczek
Źródło: Badania własne

Przeprowadzone badania pokazują, że do wykonywania zawodu przewodnika i pilota wycieczek należy zachęcać ludzi młodych, co w przyszłości pozwoli na wypełnienie luki jaka może powstać, gdy z zawodu odejdą osoby, które zdobyły swe uprawnienia w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych.

Ankietowani wyrazili także swe opinie co do istotności przekazywanych przez przewodników i pilotów wycieczek informacji (tab.3). Jako najistotniejsze uznali informacje praktyczne o miejscach dokonania zakupów, punktach gastronomicznych, toaletach (5 pkt), o historii zwiedzanych obiektów oraz zwyczajach i religii (4,2 pkt), o ciekawostkach i zwyczajach z życia mieszkańców (4,0 pkt). Natomiast jako najmniej potrzebne informacje uznali dowcipy (1,4 pkt) oraz ogólne informacje gospodarcze i polityczne (2,0 pkt).

Tab. 3. Istotność informacji przekazywanych przez przewodników i pilotów wycieczek

Rodzaj Informacji	Istotność informacji				
	1	2	3	4	5
Historia miasta / regionu	3,5				
Historia poszczególnych obiektów	4,2				
Ogólne informacje o położeniu geograficznym	2,5				
Ogólne informacje gospodarcze, polityczne	2,0				
Bieżące informacje gospodarczo-polityczne	3,5				
Ciekawostki, zwyczaje z życia mieszkańców	4,0				
Informacje praktyczne o miejscach dokonywania zakupów, punktach gastronomicznych, toaletach itp.	5,0				
Obyczaje, religia	4,2				
Legendy	3,6				
Dowcipy	1,4				
(1-nieistotne, 5- bardzo istotne)					

Źródło: Badania własne

Biorąc pod uwagę wyniki badań zaprezentowane w tabelach 2 i 3 przy szkoleniu przewodników i pilotów wycieczek należy zwrócić szczególną uwagę na aspekty praktyczne w wykonywaniu zawodu. Obecnie zaproponowane w rozporządzeniu¹⁰ programy szkolenia kładą zbyt duży nacisk na elementy teoretyczne marginalizując zajęcia praktyczne.

Problemy związane z wykonywaniem zadań przewodnika turystycznego i pilota wycieczek

Ustawa o usługach turystycznych nie określa obszaru uprawnień pilota wycieczek – z natury jest on upoważniony do działania na całym obszarze kraju i za granicą. Jednak wykonywanie zadań pilota wycieczek za granicą otwiera kwestię uprawnień do wykonywania tych zadań przez pilotów polskich w świetle prawa obcego oraz przez pilotów zagranicznych według przepisów polskich. Powszechną praktyką, potwierdzoną między innymi Zaleceniem Rady OECD 1967/87 z 1987 roku jest dopuszczanie tzw. krótkotrwałych zatrudnień, związanych z obsługą grup turystycznych, bez obowiązku uzyskiwania dodatkowych zezwoleń. W związku z tym piloci wycieczek nie muszą uzyskiwać zezwoleń na pracę, ale jedynie w takim zakresie, w jakim opiekują się „swoją” grupą. Szczęólnego znaczenia w tym świetle nabiera obowiązek wystawienia odpowiednich zleceń, określonych w art.30 ust.2 ustawy. Jednak coraz powszechniej uważa się za granicą, że pilot wycieczki przekracza swoje uprawnienia, jeżeli udziela informacji krajoznawczych w zakresie

¹⁰ Rozporządzenie Ministra Gospodarki z dnia 17 stycznia 2006 r. w sprawie przewodników turystycznych i pilotów wycieczek (Dz. U. z 2006 r., Nr 15, poz. 104).

przewidzianym dla miejscowych przewodników turystycznych. Tym bardziej, jeśli polski pilot wycieczek sprawuje opiekę nad grupą turystów, z którą z Polski nie przyjechał, a jedynie obsługuje ją na miejscu¹¹.

Osobną kwestią pozostaje wykonywanie funkcji przewodnika turystycznego w zabytkach i muzeach. Zgodnie z ustawą o usługach turystycznych to dyrektor lub zarządzający obiektem muzealnym określa zasady wykonywania funkcji przewodnika w muzeach i zabytkach. Przed wejściem w życie ustawy o usługach turystycznych funkcjonowały uprawnienia PTTK tzw. przewodników zakładowych lub muzealnych nadawane na konkretny obiekt, np. przewodnik po Wawelu, Zamku w Malborku, Muzeum w Oświęcimiu. Obecnie zatrudniani w tych obiektach etatowi przewodnicy nie mają obowiązku uzyskania uprawnień ustawowych.

W tym miejscu należy zaznaczyć, że tak szczegółowe regulacje zawodów przewodnika turystycznego i pilota wycieczek, sposobu szkolenia oraz posiadania dodatkowych uprawnień językowych mają na celu dbałość o wysoką jakość świadczonych usług przewodnickich oraz ochronę praw konsumenta na rynku turystycznym. W aktach prawnych regulujących funkcjonowanie usług przewodnickich można zauważyć jednak kilka luk. Luki te dotyczą m.in. uprawnień dodatkowych posiadanych przez przewodników. Brak jest bowiem szczegółowych regulacji dotyczących obsługi tzw. grup specjalistycznych. Ustawodawca nie reguluje zakresu uprawnień jakie powinien posiadać przewodnik oprowadzający wycieczki rowerowe, narciarskie, czy chociażby kajakowe. Te formy uprawiania turystyki aktywnej są coraz bardziej popularne. Ich uprawianie wiąże się z posiadaniem odpowiednich umiejętności, sprzętu oraz kondycji fizycznej. Tym bardziej takie umiejętności powinna posiadać osoba, której powierza się pod opiekę grupę turystów – przewodnik turystyczny. Należy mieć zatem nadzieję, że kolejna nowelizacja ustawy o usługach turystycznych ureguluje przynajmniej częściowo kwestie dodatkowych uprawnień lub odniesie się do przepisów już istniejących. Choć nie jest to jednoznaczne uprawianie wspomnianych rodzajów turystyki kwalifikowanej można zaliczyć do tzw. rekreacji ruchowej, która w ustawie o kulturze fizycznej definiowana jest jako forma aktywności fizycznej, podejmowana dla wypoczynku i odnowy sił psychofizycznych¹². Art. 44. tejże ustawy określa, że zorganizowane zajęcia w zakresie wychowania fizycznego, sportu i

---

¹¹ Pogląd taki wyraża m.in. J. Raciborski w: *Raciborski J.: Usługi turystyczne. Przepisy i komentarz. Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1999, s. 137 oraz Wprowadzenie do ustawy o usługach turystycznych. Maszynopis powielony.*

¹² *Ustawa z dnia 18 stycznia 1996 r. o kulturze fizycznej, tekst jednolity Dz.U. z 2001r. Nr 81, poz. 889 z późniejszymi zmianami.*

rekreacji ruchowej mogą prowadzić osoby posiadające kwalifikacje zawodowe nauczyciela wychowania fizycznego lub uprawnienia w tym zakresie określone odrębnymi przepisami, jak również zorganizowane zajęcia w zakresie sportu i rekreacji ruchowej mogą prowadzić także osoby posiadające kwalifikacje instruktora i trenera. Na liście instruktorów rekreacji ruchowej określonej w Rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 czerwca 2001 r. w sprawie kwalifikacji, stopni i tytułów zawodowych w dziedzinie kultury fizycznej oraz szczegółowych zasad i trybu ich uzyskiwania¹³ odnajdujemy dziedziny pokrywające się z rodzajami turystyki kwalifikowanej, podczas uprawiania których wykonywane są czynności przewodnika turystycznego. Można do nich zaliczyć: jazdę konną, kajakarstwo, kolarstwo, narciarstwo zjazdowe, narciarstwo biegowe, snowboard, wspinaczkę skałkową, żeglarstwo.

Wnioski końcowe

1. Rynek pracy przewodników i pilotów to rynek usług o charakterze zarówno lokalnym (przewodnicy) jak i międzynarodowym (piloci). Należy do rynków wolnych, jest rynkiem formalnym i ma charakter detaliczny.
2. Badania nad rynkiem pracy dla przewodników i pilotów są ważne, w referacie tylko zasygnalizowano wybrane problemy nie pretendując do dokładnej analizy ze względu na brak stosowanych danych statystycznych;
3. Rynek pracy dla przewodników i pilotów wymaga badań, samorządy przewodników i pilotów winny takie badania inicjować i współpracować w ich realizacji z pracownikami nauki;
4. Popyt na usługi przewodnickie i pilockie rośnie, co wiąże się zarówno ze wzrostem aktywności turystycznej Polaków jak i rosnącymi przyjazdami do Polski turystów zagranicznych;
5. Zarówno popyt na usługi przewodnickie i pilockie jak i ich podaż jest w skali kraju zróżnicowana, wyróżnia się region Mazowsza, Śląska, Małopolski, Dolnego Śląska i Wielkopolski.
6. Warunki wynagrodzenia, warunki pracy, znajomość języków obcych są najważniejszymi czynnikami rynku pracy przewodników i pilotów;

---

¹³ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 czerwca 2001 r. w sprawie kwalifikacji, stopni i tytułów zawodowych w dziedzinie kultury fizycznej oraz szczegółowych zasad i trybu ich uzyskiwania Dz.U. z 2001r. Nr 71, poz. 738

7. Niezmiernie ważna dla jakości usług przewodnickich i pilockich jest sprawa kształcenia nowych kadr i ich doskonalenia. W oparciu o przeprowadzone badania postulujemy:
- zwracanie uwagi na predyspozycje kandydatów na przewodników i pilotów wycieczek podczas rozmów kwalifikacyjnych przed przyjęciem na kurs,
  - zwiększenie liczby zajęć praktycznych na kursach przewodników i pilotów wycieczek – za szczególnie naganne należy uznać minimalne określenie wycieczek szkoleniowych na kursach pilotów wycieczek na 3 dni,
  - ustawowe uregulowanie zasad oprowadzania wycieczek w muzeach i obiektach zamkniętych oraz wycieczek specjalistycznych, np. wycieczek rowerowych.
  - uregulowanie ustawowe funkcji pilota – rezydenta.

Literatura

1. Janicka H., Aktualne problemy pilotażu i przewodnictwa. W: Pilotaż i przewodnictwo w krajach UE, Materiały z III Forum Pilotażu i Przewodnictwa, Proksenia, Kraków 2007
2. Kruczek Z., Przewodnictwo i pilotaż w Polsce. Główne problemy środowiska i zawodu. W: Pilotaż i przewodnictwo – nowe wyzwania. Materiały z II Forum Pilotażu i Przewodnictwa, Proksenia, Kraków 2006.
3. Podemski K., Polscy piloci i przewodnicy o sobie w dobie wejścia Polski do Unii Europejskiej. W: Pilotaż i przewodnictwo – nowe wyzwania. Materiały z II Forum Pilotażu i Przewodnictwa, Proksenia, Kraków 2006.
4. Podróże Polaków w 2006 r. Podstawowe wyniki badań. Ministerstwo Gospodarki i Instytut Turystyki, opracował J. Łaciak. Warszawa 2007
5. Raciborski J.: Usługi turystyczne. Przepisy i komentarz. Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1999,
6. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 czerwca 2001 r. w sprawie kwalifikacji, stopni i tytułów zawodowych w dziedzinie kultury fizycznej oraz szczegółowych zasad i trybu ich uzyskiwania Dz.U. z 2001r. Nr 71, poz. 738
7. Rozporządzenie Ministra Gospodarki z dnia 17 stycznia 2006 r. w sprawie przewodników turystycznych i pilotów wycieczek (Dz. U. z 2006 r., Nr 15, poz. 104).
8. Ustawa z dnia 18 stycznia 1996 r. o kulturze fizycznej, tekst jednolity Dz.U. z 2001r. Nr 81, poz. 889 z późniejszymi zmianami.